

Олена Радзиховська

СХОЛІЇ ТА КАРТА ЙОГАННА ВІЛЬГЕЛЬМА СТУКІУСА ДО «ПЕРИПЛУ ПОНТА ЕВКСИНСЬКОГО»

Йоганну Вільгельму Стукіусу (1521-1607), блискучому швейцарському ерудитові, належить заслуга укладання коментаря до «Периплу Понта Евксинського» Арріана (іл. 13). Стукіус є також коментатором до його «Периплу» Ерітрейського моря й автором низки інших творів. Сучасники цінували його праці про бенкети та жертвоприношення древніх і паралельні біографії Генріха IV і Карла Великого. У поданій статті ми обмежимося оглядом його коментаря до чорноморського периплу Арріана. Арріан (нар. бл. 105), який за імператора Адріана був намісником провінції Каппадокія й добре знав південне узбережжя Чорного моря, уклав перипл з практичною метою. Він повинен був ознайомити Адріана з усім Чорноморським узбережжям і надати йому гідний путівник, який «поєднує в собі як дані суто географічні, так і відомості військово-адміністративного характеру поряд з деякими найбільш цікавими вказівками антикварного й історичного характеру»¹. Цю унікальну пам'ятку римської географічної літератури, виконану грецькою мовою, Стукіус вирішив перекласти латиною за порадою свого вчителя І. Зімлера (1530-1576), математика, астронома й протестантського богослова, який жив та працював у його рідному місті Цюріху. Поставивши перед собою завдання перекласти текст Арріана латиною, Стукіус у дійсності виконав набагато значнішу роботу. Його твір являє собою своєрідну хорографію, тобто докладний опис всього Причорномор'я з його пам'ятками. Про все це він повідомляє сам, додавши до вступних зауважень стосовно мети своєї роботи високу оцінку важливості й багатоманітності тих відомостей, які містяться в «Периплі»: «*Arriani haec ad Adrianum Imperatorem epistola graeca brevis ...sit, ...tamen Historica plane est atque philosophica, rerumque plurimarum... utilissimarum copia, varietateque referta, ac proinde scitu dignissima quam equidem eo libentius D. Iosiae Simleri praeceptoris... suasu...non modo latine vertendam, verum etiam scholiis... illustrandā... suscepi*»². [«Це грецький лист Арріана до

Адріана короткий, ... але в плані історичному та філософському ... щедрий безліччю ... найкорисніших речей і тому цілком гідний пізнання, з якої причини я, із задоволенням дотримуючись поради свого вчителя, пана Іосії Зімлера ..., вирішив не лише перекласти його латиною, але й забезпечити поясненнями»].

Структурно в роботі Стукіуса можна виокремити наступні елементи:

- 1) лист-посвята декому Гєбхарту Шелленбергу;
- 2) список авторів, до чияї допомоги вдався цюріхський ерудит при написанні роботи (*Catalogus authorum*);
- 3) карта Понта Евксинського;
- 4) лист Арріана до Адріана (у грецькій та латинській версіях);
- 5) віршоване похвальне слово грецькою та латиною самому Стукіусу;
- 6) коментарі, або, як було прийнято їх тоді називати, схолії;
- 7) покажчик достопам'ятних речей до периплу (*Rerum memorabilium in toto periplo Pontis Euxini comprehensarum, index ...*);
- 8) покажчик географічних назв (*Index ...peripli Pontis Euxini Geographica continens*).

Найбільш розлогою частиною є схолії, де Стукіус вдався до спроби надати вичерпні пояснення причорноморських історико-географічних реалій, спираючись на свої знання античних, біблійних та середньовічних (у тому числі візантійських) текстів, а також відомих йому новітніх праць: «*Quemadmodum autem Argonautae illi quondam suos praeclaros atque eximios gubernatores habuerunt, sic ego Herodoti, Polybii, Strabonis, Melae, Plinii, Solini, Ammiani aliorumque cum veterum tum recentium Historicorum ductu atque auspiciis mare hoc regionesque et vicinas perlustravi...*» [«Подібно до того, як колись аргонавти мали неперевершених і славних керівників, так і я під керівництвом Геродота, Полібія, Страбона, Мели, Плінія, Соліна, Амміана й інших, як давніх, так і сучасних істориків це море й сусідні області уважно вивчив...»]³. Вочевидь, висновки й спостереження схолій справили враження на сучасників, які назвали його полігістором, тобто багатобічним вченим. Неперевершеним знавцем портів Понта Евксинського, рівного якому не знайдеш і серед моряків, людиною, що відновлює старі назви й повертає новим пунктам їх попередні імена, називає його в похвальному слові дехто Ламберт Данеус:

«... Tu renovas illis veteres urbesque finisque;
Atque novos veteri nomine restituis...
Nam maris Euxini portus ac oppida pingis,
Certior ut nullus navita scire velit...»

Довгі роки праця В. Стукіуса – насамперед у частині публікації та перекладу латиною тексту Арріана – залишалася зразковою, так що, коли більш ніж за два з половиною століття, в Одесі А. Фабр здійснив його переклад російською, він посилатиметься саме на швейцарського ерудита⁴. Лист Арріана, а разом з ним і свої до нього пояснення, Стукіус розподіляє на дві частини: вступну (prooemium) й основну (reliquum ipsius epistolae corpus)⁵. У вступній частині оповідь розгортається згідно з певною логікою, принципи якої він ясно викладає. Передовсім, у зв'язку з pars prior- prooemium він знаходить за потрібне розповісти про двох осіб – Арріана, який написав листа, й імператора Адріана, якому той адресовано. Приділивши персоналіям належну увагу, Стукіус переходить до загальних теоретичних роздумів у питанні про об'єкт [haec de personis, nunc de subiecto] і методи хорографічного опису самого Понта Евксинського й прилеглих земель. Далі подається своєрідна «постановка проблеми»: Стукіус має намір розглянути «Maris Euxini Nomina: ortus progressus, atque fini, forma atque figura, quantitas, qualitas, caeli conditio ...Ponticarum gentium natura, ingenia, mores, Earundem ac praesertim Pōtici illius Mithridaticique regni status politicus denique, et ecclesiasticus sive religiosus» [«Понта Евксинського назви, походження, розвиток, межі, форму й обриси, якість, кількість, умови неба, ... понтійських народів природу, дари, звичаї їх, а в особливості Понтійського царства Мітрідата, політичний статус ..., а також церковний, або ж релігійний»]⁶. Роздумуючи про етимологію слова «Pontus» і про назви морів, Стукіус прагне дати вичерпні відомості та звертається не лише до географічних, історичних, богословських праць, але й до художньої літератури, зокрема до Овідія і Вергілія. Втім, він не обмежується лише книжною наукою. Відомо, що в 1567 р. Вільгельм Стукіус їздив до Італії, щоб послухати у Венеційському університеті (в м. Падуя) відомого правника Гвідо Панціролі⁷. Перебуваючи в Падуї (1567-1568 рр.), він мав можливість спілкуватися з моряками та бачити венеційські портолани. Швейцарський еру-

дит, вочевидь, використовував метод, який сьогодні називають «orally history», оскільки він доволі часто посилається на досвід практиків – моряків, які в його часи колихали води Чорного моря: «Certe, id quod ipsa docet experientia, ita Pontus frequenti densaque caligine circumfundi solet, ut non modo litora vectores, sed ne gubernator quidem in puppi stans, proram videre possit. Quam sane ob causam merito et ab Arriano, et hodie a nautis vulgo mare Maurum, hoc est Nigrum appellatur». [«Насправді, як вчить досвід, Понт має звичку часто огортатися таким густим туманом, що не лише обриси берегів є прихованими, але й керманіч, що знаходиться на кормі, не здатен бачити ніс корабля. Звісно, з цієї причини заслужено Арріаном, а сьогодні моряками, воно по-простому зветься Чорним морем»]⁸.

Завершуючи роздуми про найменування Понта, Стукіус констатує наявність багатьох контроверз й переходить до розгляду питання про периметр, ширину, довжину, глибину Понта. Тут вміщено численні посилання на античних авторів, згадування між ділом Каспійського моря, а також його назв, серед яких, втім, фігурують слов'янська (Chuuualinscomoriam; Хвалинське море) і черкеська (Zabach). З сучасних Стукіусу авторів найбільш частотні посилання на знаменитого Жозефа Жюста Скалігера. Згадуючи полеміку Скалігера з не менш славетним у його час Дж. Кардано з приводу соленості Чорного моря, Стукіус приєднується до думки першого про те, що первісно воно було прісним (Scaligeri ...sententia... universum mare ab initio quum creatum fuit, dulce extitisse...) ⁹. Це припущення цілком узгоджується з даними сучасної геологічної науки. Досить багато місця приділяє швейцарський ерудит тваринному й рослинному світу Понта. Про його рибні багатства він говорить з непідробним захопленням, відзначаючи окремі регіони, зокрема гирло Дніпра, де водиться паламіда, скумбрія, бички, золота макрель, вірогідно, стерлядь, і гирло Дунаю, де водяться чудові соми. Не менший ентузіазм викликають у нього птахи й звірі, особливо ж з-поміж інших дрофи, качки, бобрі й навіть кавказькі вівчарки (Apud Albanos Colchis finitimos nati canes...), відомі з античних часів¹⁰. Наступні пасажі присвячено рослинам та корисним копалинам. Тут, окрім античних та середньовічних текстів, Стукіус вдався до компетенції та допомоги двох своїх друзів – цюріхського медика, автора праці про рослини Гаспара Вольфа (близько 1525-1601) та італійського медика-протестанта Таддео Дуні (1523-1613), що залишив трактат

про жіночі хвороби¹¹. Вище зазначалося, що при постановці «завдань» швейцарський ерудит обумовлював необхідність зупинитися на «умовах неба» (*cœli conditio*)¹². Висловлюючись сучасною мовою, його цікавив взаємозв'язок між природними й кліматичними умовами та суспільним розвитком. Переходячи в схоліях до опису населення понтійських берегів, він вибудовує цілісну концепцію, пов'язуючи з *cœli conditio* особливості побуту, звичаїв та суспільних настанов місцевих народів. Пославшись на Цицерона, який давно відзначив це цікаве явище, Стукіус пропонує і власне розважання: «*Ac illud quidem extra omnem dubitationum est positum, hominum mores plerunque caelo, locique quae incolunt, confirmes quotque consimiles existere... Non ingeneratur hominibus mores a stirpe generis, ac feminis, quam ex iis rebus quae ab ipsa natura loci et a vitae consuetudine suppeditantur, quibus alimur et vivimus.*» («І втім не може бути жодних сумнівів, що звичаї людей уподібнюються й відповідають переважно небу й місцевості, у якій вони проживають... Не від роду походять вдачі чоловіків та жінок, а від тих речей, якими ми харчуємося й живемо та які надаються самою природою місцевості й життєвою звичкою»)¹³. Поняття *cœli conditio* в різних варіаціях використовувалось середньовічними авторами, що бралися за опис певної землі, і набуло, вочевидь, вже в новий час логічного завершення в «Духові законів» Монтеск'є. Цей метод у Стукіуса однак не міг бути чимось відмінним від схоластичної декларації. Жодних зусиль для розуміння дійсного зв'язку етнічної та політичної історії причорноморських народів з природними умовами Стукіус не докладає. Скоріше читач є присутнім при спробі, як би там не було, зібрати воедино й викласти все, що можна було винести з античних текстів, Святого Письма й робіт сучасних йому європейських авторів переважно з протестантських гуманістичних кіл. Опис населення Понта побудовано достатньо хаотично, у ньому химерно переплітається достеменно відоме з упередженнями античних часів, біблійної традиції та європейського середньовіччя.

Тут головним зразком для нього був «наставник з дитячих років» («*studiorum meorum ab ineunte aetate fautor adiutorque fidelissimus*») Людвіг Лафатер (1527-1586), протестантський богослов, автор історичного каталога коментаторів від часів Августа до 1586 р.¹⁴ Згадавши про те, що «грубе варварське незнання чесних речей» та «крайня лютість звичаїв» віфінців, пафлагонців, каппадокійців, колхів, ахій-

ців, лігійців, геніохів, лазів, врешті, скіфів, таврів і фракійців широко відомі, Стукіус проводить «етнологічну розвідку», що спирається на Біблію та праці Філіппа Меланхтона, і стверджує, що скіфи походять від Магога, другого сина біблійного Яфета. Втім, це положення, вочевидь, було спільною тезою в пізніх середньовічних роботах такого роду. Такими пасажами насичена зокрема «Хроніка Європейської Сарматії» його сучасника Олександра Гваньїні¹⁵.

Далі він розважає про грецьку колонізацію Причорномор'я, досить несхвально відгукується про неї, коротко торкається історії персів та мідійців і переходить до римського періоду й Мітрідатових воєн з Римом. У цьому екскурсі він спирається, окрім античних істориків, на праці ренесансних вчених Андреа Альціата, Карло Сігоніо і Глауреана, яких вважає найкращими спеціалістами в цій галузі¹⁶. Після цього надходить черга готів і «московитів», з яких перші, на його думку, походять від Гога («Gog iste Gothus est ..»), а останні від певного біблійного персонажа Месека («Mesech sunt Moschouij») ¹⁷. Нарешті турки, які в часи Стукіуса володіли всім Причорномор'ям, оголошуються нащадками скіфів. Історія турків, сягає таким чином Святого Письма й викладається з урахуванням цього джерела, а також роботи візантійського історика Халкоконділа. Останню частину цього досить розлогого вступу до коментарів Стукіуса до «Периплу Арріана» присвячено стану й умовам релігійного життя населення Понта, у його час вже «навернутого в магометанство». Тут Стукіус не оминає можливості відзначити «ідолопоклонство» понтійських народів і заявити про безліч забобонів, помилок і ересей, у яких потонули нечисленні позostalі тут християни різних напрямів, які до того ж безперервно між собою ворогують¹⁸. Читача, що бажає детальніше ознайомитися з цим сюжетом, швейцарський ерудит відсилає до книги Франсуа Отмана «De statu primitivae Ecclesiae ejusque sacerdotis» (1553), чій лекції він слухав у Страсбургу.

Завершивши першу частину своєї роботи, Стукіус переходить до другої, основної частини схолий, де, окрім власне перекладу периплу Арріана, збирається запропонувати «спеціальний опис окремих регіонів, що оточують Понт, народів, міст, поселень, храмів, річок, портів, мисів та інших місць», що збирається доповнити «відомостями з деяких інших гідних авторів»¹⁹. Відзначимо, що за всієї поваги до Арріана Стукіус не відчуває до нього такого глибокого пієтету, щоб не

висловлювати критичних зауважень на його адресу. Арріан видається Стукіусу наслідувачем Ксенофонта. Працюючи над його текстом, він, вочевидь, намагався «вивірити» все, що тільки було можливо. При цьому він користувався навдивовиж багатою бібліотекою вже згаданого Іосії Зімлера.

Основна частина схолій, безпосередньо прив'язана до периплу, за Стукіусом зручно підрозділяється на чотири елементи²⁰.

1. Перша частина є описом маршруту від Трапезунда до Севастополя, колись Діоскуріади.

2. Друга (яка, однак, як логічно вважає Стукіус, за природним порядком має бути першою) – той шлях, який виконується від Боспору Фракійського, тобто від міста Візантій, до Трапезунда.

3. Третя – від Діоскуріади до Боспору Кіммерійського (кінцевий пункт тут Пантікапей).

4. Четвертий відрізок за систематизацією Стукіуса – від Боспору Кіммерійського до Боспору Фракійського (що знаходиться на березі, протилежному Візантію).

Перші три частини він сприйме як праву частину Понта; останню – як ліву. Спосіб орієнтації такого роду передбачає, що описувач має уявлення про розташування частин світу на планшетах в цілому подібне до сучасного. У периплі Арріана, як відомо²¹, доволі стисло підсумовано географічну та етнографічну картини чорноморського узбережжя, встановлені іонійською наукою в особі Арістея, Гекатея, Гелланіка, Геродота, доповнені й розширені згодом елліністичними географами, а пізніше – адміністративно-військовими роботами римських імперських офіцерів і посадовців, що діяли в Понті та Каппадокії. Останнім, хто узагальнив римські відомості про регіон, був Птолемей. На його карті та в поясненнях до неї використано дані, здобуті офіцерами римського окупаційного війська Криму й північного узбережжя Чорного моря й посадовцями Понта, що безпосередньо контактували з Боспорським царством. Усі ці давні пласти географічного освоєння Причорномор'я знаходимо в коментарях у Стукіуса.

Що ж нового додають схолії Стукіуса до цих свідчень? Напевно, можна говорити про кілька нових блоків інформації, послідовна обробка яких могла б скласти окреме велике дослідження, що виходить за межі цієї статті. Ці блоки інформації умовно можна розподілити на наративні й картографічні джерела. Серед досить різнохарактерних на-

ративних текстів, що включають праці візантійських і європейських середньовічних письменників, які на сьогодні майже не використовуються для вивчення історико-географічних реалій Причорномор'я, відзначимо роботи ренесансних ерудитів Енея Сільвія Пікколоміні, Йоганна Куспініана, Конрада Геснера, описи подорожей Паоло Джовіо та Сигізмунда Герберштейна. До картографічних джерел слід віднести прямо чи опосередковано використані Стукіусом портолани, а також географічні карти сучасних йому вчених. Тут перш за все слід відзначити одну особливість праці швейцарського ерудита. До його роботи додається карта Чорного моря із зазначенням річок, портів, фортець і населених пунктів, які сумлінно були відзначені кружечками, але до яких не завжди подано назви (іл. 14). Замість цього на карті фігурує нумерація. Яка сучасна Стукіусу карта могла слугувати для нього зразком? Принаймні, не карта А. Ортелія та Г. Меркатора. І хоча відомо, що в його час фламандці А. Ортелій та Г. Меркатор були найбільш шанованими в Європі картографами, вони аж ніяк не були «монополістами на ринку комерційних карт»²². Уважне порівняння карти Стукіуса з картами означених фламандців (про Ортелія, втім, Стукіус жодного разу не згадує) показує, що його версія має суттєві відмінності. Це стосується як Кримського півострова, так і Північного Причорномор'я. Звіряння цих карт може дати досить цікаві результати.

Візьмемо Кримський півострів (іл. 14). З приводу Судака, розташованого на річці Суук-Су, можна відзначити наступне. На карті Стукіуса наявний важко розрізняваний напис вздовж ріки – CΥΤΙΟΜ. Це, вочевидь, назва населеного пункту, зображеного на правому березі безіменної ріки у вигляді фортеці. З карти Ортелія, опублікованої В. К. Яцунським, випливає, що CITAΕΙΟΜ є саме містом, а не рікою. В Ортелія річка, очевидно, «Portagra», а місто – CITAΕΙΟΜ (Кітей?). Не виключено, що ця назва етимологічно пов'язана з назвою «Судак» і «Суук-Су». В Арріана з приводу Судака нічого немає, про те в нього є гавань Скіфів-Таврів, інформацію про яку сумлінно відтворює Стукіус. Вивчення карт дозволяє зробити припущення, що гавань Скіфів-Таврів називалася Афінеоном. При роботі над текстом и картою Стукіуса таких гіпотез виникає чимало. Їх перевірка вимагає кропіткого аналізу хоча б найбільш репрезентативної частини джерел, введених Стукіусом в обіг.

Таким чином, багатий коментар Стукіуса містить кілька хронологічних нашарувань. Грецька й римська географічна та історич-

на традиція, для якої було характерним поєднання безпосереднього знання місцевості й літературної творчості, складають найдавніший і досить добре засвоєний швейцарським ерудитом пласт. Наступними блоками інформації є середньовічні й ренесансні твори, які, за його задумом, мали заповнити лакуни старожитніх авторів, не порушуючи, однак, традиції, що склалася з античності. У цілому ж його праця є виключно продуктом пізньосередньовічної ренесансної освіченості, компендіумом з низки дослівних виписок з найбільш різнокаліберних, частково збережених і до нашого часу джерел. Цей текст, безсумнівно, є своєрідним і достатньо цікавим зразком географічної літератури.

Примітки

¹ *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспоръ. – Л., 1925. – С. 64.

² *Arrianus, Flavius.* Arriani historici et philosophi Ponti Euxini & maris Erythraei Periplus, ad Adrianum Caesarem ... Praeterea ipsius Ponti Chorographica tabula / [Ed.] Io. Guilielmo Stuckio Tigurino Authore. – Genevae [Geneve] : Apud Eustathium Vignon, 1577. – P. 1.

³ *Ibid.* – P. 5.

⁴ *Арриан, Флавий.* Арриана Перипл Понта Евксинского / пер. А. Фабр. – Одесса, 1838.

⁵ *Arrianus, Flavius.* Op. cit. – P. 66-67.

⁶ *Ibid.* – P. 5.

⁷ Allgemeine.

⁸ *Arrianus, Flavius.* Op. cit. – P. 11.

⁹ *Ibid.* – P. 12-13.

¹⁰ *Ibid.* – P. 17-19, 22.

¹¹ *Ibid.* – P. 30.

¹² *Ibid.* – P. 5, 30.

¹³ *Ibid.* – P. 30.

¹⁴ *Ibid.* – P. 31.

¹⁵ *Гваньїні, Олександр.* Хроніка Європейської Сарматії / упоряд. та пер. з пол. о. Ю. Мищик. – К., 2007. – С. 665, passim.

¹⁶ *Arrianus, Flavius.* Op. cit. – P. 31.

¹⁷ *Ibid.* – P. 31, 45-49.

¹⁸ *Ibid.* – P. 49-67.

¹⁹ *Ibid.* – P. 66-67.

²⁰ *Ibid.* – P. 67.

²¹ *Ростовцев М. И.* Указ. соч. – С. 10-11.

²² *Браун Л. А.* История географических карт. – М., 2006. – С. 261.